

TURKISTONDA JADIDCHILIK HARAKATINING VUJUDGA KELISHI.

Abdullayev Nurmat Raxmatullayevich

Samarqand viloyati Jomboy tumanidagi

19-umumiy o'rta ta'lim maktabi tarix o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi, jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik qarashlari hamda millat ma'naviyati va madaniyatini saqlab qolish va uni yanada yuksaltirish uchun jadidchilar olib borgan faoliyat haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Turkiston, jadidchilik harakati, diniy bag'rikenglik, madaniy meros, millat, ma'naviy ozuqa.

Jamiyatni ma'naviy-ma'rifiy yangilashdan ko'zlangan bosh maqsad - yurt tinchligi, Vatan ravnaqi, xalq erkinligi va farovonligiga erishish, komil insonni tarbiyalash, ijtimoiy hamkorlik, diniy bag'rikenglik kabi ko'pdan-ko'p muhim masalalardan iborat. Bizga ma'lumki, tarixda ko'plab davlatlar va sulolalar hukm surgan. Ular ma'lum tarzda o'zlarini ma'rifiy-ma'naviy merosini qoldirgan. Xususan, O'rta Osiyoni Chor Rossiyasi istilo qilganidan keyin yerlik aholining moddiy va ma'naviy madaniyatiga zarba bera boshladilar. Millat ma'naviyati va madaniyatini saqlab qolish va uni yanada yuksaltirish uchun jadidchilar olib borgan faoliyatni o'rganish manbalar, hujjatlar asosida xolisona ob'ektiv tahlil etilgandagina oydinlik kiritish mumkin. Shu o'rinda Islom Karimovning quyidagi fikrlarini keltirib o'tish joiz: «...biz davlatimiz kelajagini o'z qobig'imizga o'ralib qolgan holda emas, balki umumbashariy va demokratik qadriyatlarni chuqur o'zlashtirgan holda tasavvur etamiz. Biz istiqbolimizni taraqqiy topgan mamlakatlar tajribasidan foydalanib, davlat va jamiyat boshqaruvini erkinlashtirish, inson xuquq va erkinliklarini, fikrlar rang-barangligini o'z hayotimizga yanada kengroq joriy qilishda ko'ramiz. Biz butun ma'rifatli dunyo, xalqaro hamjamiyat bilan tinch-totuv, erkin va farovon hayot kechirish, o'zaro manfaatli hamkorlik qilish tarafdorimiz.» Oliy ta'limning

sifati va samaradorligini asosiy omillardan biri fan va ta'lim uyg'unligidir. Fan va ta'lim uyg'unligi ham asosan yuqori ko'rib chiqqanimizdek uch yo'nalishda amalga oshishi samara beradi. Jumladan, «Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi» mavzusini tashkil etish va boshqarishning o'zi ma'lum bir ilmiy yo'nalishni tashkil etishi maqsadga muvofiqdir. Ta'limni tashkil etishning to'g'ri yo'lga qo'yilganligi va qulayligi saviya, sifat va samara talablarning amalga oshishini ta'minlovchi birinchi va asosiy qadamlardan biridir. Ta'limning sifatini oshiruvchi, o'qituvchining saviyasini belgilab beruvchi asosiy jihatlardan yana biri sifatida o'tilayotgan mavzu yuzasidan ilmiy yangiliklardan fan o'qituvchisining doimiy xabardorligidir. O'qituvchi «O'zbekiston tarixi» fani bo'yicha yaratilayotgan yangi ilmiy adabiyotlar, ilmiy jurnallarda e'lon qilingan maqolalar va boshqa ilmiy nashrlar bilan doimiy tanishib borishi zarur. Shuningdek, o'tiladigan mavzuga oid ilmiy ommabop nashrlar, tarixiy-badiiy nashrlar va ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinayotgan materiallar bilan ham tanishib borishi talab etiladi. Bu talablar tug'iladigan ilmiy va ilmiy-ommabop nashrlardagi tarixiy voqeyalar talqini bo'yicha uchraydigan farqlar haqida yetarli izohlarga ega bo'lish o'qituvchining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Umuman olganda, fan va ta'lim uyg'unligi zamonaviy taraqqiyotning muhim omili sifatida O'zbekiston tarixidagi har bir mavzuni o'rganish, o'qitish va targ'ib qilishda ham eng asosiy talablardan biridir. Mustaqillik Vatanimiz tarixida buyuk tarixiy voqeya hisoblanib, ushbu tarixiy jarayon xalqimizning uzoq davom etgan qaramlik va mustamlakachilikdan xalos etdi. Birinchi Prezidentimiz I. Karimov ta'kidlaganidek «Chor mustamlakasi davrida ma'rifat g'oyasini baland ko'tarib chiqqan jadid bobolarimizning faoliyati bunga yana bir misol bo'la oladi. Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Is'hoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Usmon Nosir kabi yuzlab ma'rifatparvarlar, fidoyi insonlarning o'z manfaati, huzur-halofatidan kechib, yurtimizni taraqqiy toptirish maqsadida amalga oshirgan ezgu ishlari avlodlar xotirasidan aslo o'chmaydi». Mustaqillikka erishish xalqimizning azaliy orzularidan biri bo'lib, bugungi kunda uni avaylash va abadiy bo'lishini ta'minlab berish barcha fuqarolarning burchi va vazifalaridan hisoblanadi. Turkistondagi jadidchilik

harakati XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Oʻrta Osiyo musulmon jamoalari tarkibida, asosan, hozirgi Oʻzbekiston, Qozogʻiston, Tojikiston, Qirgʻiziston, Turkmaniston kabi hududlarda islohotchilik harakati sifatida vujudga kelgan. Jadidchilar, yaʼni jadidlar nomi bilan ham tanilgan, mustamlakachilik hukmronligi, ijtimoiy oʻzgarishlar va texnika taraqqiyoti bilan bogʻliq muammolarga javoban anʼanaviy islom taʼlim tizimlari va ijtimoiy tuzilmalarini modernizatsiya va isloh qilishga intildi. Jadidchilar musulmon jamiyatlarini taʼlim yoʻli bilan modernizatsiya qilish tarafdori boʻlib, anʼanaviy diniy fanlar bilan bir qatorda dunyoviy fanlarni ham joriy etish barobarida taʼlim va taʼlimning yangi usullarini joriy etish muhimligini taʼkidladilar. Ular islom taʼlimotlarini zamonaviy ilmlar va tillar bilan uygʻunlashtirgan har tomonlama taʼlim oʻz jamoalarining taraqqiyoti va taraqqiyoti uchun zarur, deb hisoblardilar. Turkistondagi jadidchilik harakati bilan bogʻliq boʻlgan asosiy shaxslardan biri taʼlim-tarbiya islohoti va ijtimoiy oʻzgarishlarni ilgari surishda katta rol oʻynagan atoqli pedagog va mutafakkir Ahmad Donish edi. Donish va boshqa fikrdagi ziyolilar va pedagoglar “maktab” deb nomlanuvchi zamonaviy maktablar tashkil etib, bu maktablarda oʻquvchilarga din ilmi bilan bir qatorda matematika, tabiiy fan, tarix, adabiyot kabi fanlarni ham oʻz ichiga olgan oʻquv dasturi asosida oʻqitilar edi. Jadidchilik harakati qoloqlik va jaholat, oʻlka aholisining ayanchli ahvoli, Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketishi, islom va shariatning oyoq osti qilinishi va bunday ogʻir hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish uchun oʻz zamonasining ilgʻor ziyoli qatlamlari qarashlarida vujudga keldi. Jaholat uyqusidan uygʻonish, tarixiy zaruratga aylangan edi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlantirishning, tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob sifatida maydonga kelgan ulkan ijtimoiy - siyosiy harakat edi. Oʻlkada millatning dard-alamlarini, butun ayanchli, mudhish, fojiali ogʻir qismatini oʻz qalbi va vujudidan oʻtkazib, oʻzining butun borligʻini, aql-zakovatini, ongini, hayotini erk, ozodlik, taraqqiyot uchun safarbar etgan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllana boshladi. Jadidchilikning asosiy gʻoya va maqsadlari (davr voqealigidan kelib chiqib, baʼzan oʻzgarib turgan boʻlsa-da) quyidagilar edi: Turkistonni oʻrta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, shariatni isloh qilish, xalqqa maʼrifat tarqatish, Turkistonda

muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitusion monarxiya va parlament, keyinchalik demokratik respublika tuzumini o'rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo'shin tuzish. Shuningdek, jadidchilar o'z g'oyalari va ta'limotlarini ommalashtirish uchun zamonaviy matbaa texnologiyalaridan foydalanishni, mahalliy tillarda gazeta, jurnal va darsliklarni nashr etishni kengroq auditoriyaga yetkazish, intellektual munozara va munozaralarni kuchaytirishni targ'ib qildilar. Ular modernizatsiya va taraqqiyotning afzalliklarini qamrab olgan holda Markaziy Osiyo xalqlarining madaniy merosi va o'ziga xosligini saqlashga chaqirdilar. Jadidchilik harakati konservativ diniy ulamolar va o'z islohotlarini an'anaviy diniy ta'limotlar va ijtimoiy tuzilmalarga tahdid deb bilgan hokimiyatning qarshiliklariga duch keldi. Bunday qiyinchiliklarga qaramay, jadidchilar Turkistonning ma'rifiy va madaniy manzarasiga doimiy ta'sir ko'rsatib, ta'lim-tarbiya islohoti va jamiyatni o'zgartirishga intilishda davom etdilar.

O'rta Osiyodagi jadid ma'rifatparvarlari ilg'or va islohotchi pedagogik qarashlarga ega bo'lib, ularda ta'lim, yangilanish va ijtimoiy taraqqiyotning muhimligini ta'kidlagan. Jadid ma'rifatparvarlarining asosiy pedagogik qarashlariga quyidagilar kiradi:

1. Ta'lim-tarbiyaning ahamiyati: Jadidchilar ma'rifatni shaxsiy va jamiyat taraqqiyotining kaliti deb hisoblaganlar. Ular an'anaviy diniy ta'limotlarni zamonaviy ilm-fan, tillar va amaliy ko'nikmalar bilan uyg'unlashtirgan zamonaviy va keng qamrovli ta'lim tizimi zarurligini ta'kidladilar.

2. Bilim orqali kuch-quvvat berish: Jadidchilar ta'lim-tarbiyaga shaxs va jamoalarning imkoniyatlarini kengaytirish vositasi sifatida qaraganlar. Ular bilimga ega bo'lish va tanqidiy fikrlash qobiliyatlari odamlarga ijtimoiy tengsizliklarga qarshi kurashish, o'z huquqlarini himoya qilish va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shish imkonini beradi, deb hisoblashgan.

3. O'quv dasturlarini modernizatsiya qilish: Jadid ma'rifatparvarlari madrasa deb atalgan islom maktablarida o'quv dasturlarini yangilash, matematika, tabiatshunoslik, tarix, adabiyot kabi yangi fanlarni joriy etish tarafdori edilar. Ular dunyoviy fanlarni o'z

ichiga olgan har tomonlama ta'lim talabalarni zamonaviy dunyo muammolariga tayyorlash uchun zarur deb hisoblardi.

4. Ratsionalizm va ma'rifatga e'tibor: Jadidchilar o'zlarining tarbiyaviy yondashuvlarida ratsionalizm, tanqidiy fikrlash, ma'rifatparvarlik tamoyillarini ilgari surdilar. Ular talabalarni an'anaviy e'tiqod va xurofotlarga shubha qilish, kuzatish va tajribalar orqali bilim olishga va ochiq fikr bilan intellektual nutqqa jalb qilishga undadilar.

5. Jamoatning faolligi va ijtimoiy islohoti: Jadid ma'rifatparvarlari nafaqat maorif islohoti, balki ijtimoiy islohot bilan ham shug'ullanganlar. Ularning fikricha, ta'lim mahalliy aholining turmush sharoiti, salomatligi va huquqlarini yaxshilashga qaratilgan sa'y-harakatlar bilan birga olib borilishi kerak. Ular ijtimoiy loyihalarda faol ishtirok etib, marginal guruhlar, jumladan, ayollar va ozchiliklar huquqlarini himoya qilishdi.

6. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish: Jadidchilar o'z g'oyalari va o'quv materiallarini tarqatish uchun matbaa kabi zamonaviy texnologiyalarni ilk egallaganlar. Ular kengroq auditoriyani qamrab olish, savodxonlik va intellektual rivojlanishni rag'batlantirish maqsadida mahalliy tillarda gazeta, jurnal va darsliklar nashr ettirdilar.

Umuman olganda, jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik qarashlarida ularning O'rta Osiyoda ta'lim, ma'rifat va ijtimoiy taraqqiyotga intilishlari o'z ifodasini topgan. Ularning merosi ta'lim tizimini takomillashtirish, jamoalarning imkoniyatlarini kengaytirish va mintaqada intellektual va madaniy rivojlanishni rag'batlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlarni ilhomlantirishda davom etmoqda. Turkistondagi maktablarning aksariyati masjidlar, mozorlar yonidagi binolarda yoki xususiy kishilar hovlilarida bo'lgan. Masjid imomi yoki madrasani hatm gilgan kishilar maktabdorlik qilshgan. Maktablarda o'g'il bolalarni domla o'qitgan. Qiz bolalarni o'z uyida o'qitgan ayollarni otinoyi, otinbibi, bibihalifa, bibiotin kabi nomlar bilan atashgan. Maktablarda o'qitishning rasmiy dasturi bo'lgan emas. Shunday bo'lsa-da, odatda islom dini asoslari o'qitilgan, yozuv va arifmetikadan saboq berilgan. O'qish jarayoni arab xarfi va so'zarini so'ngra, Qur'onni arab tilda o'qitish va yodlashdan iborat bo'lgan. O'quvchi arab harflarining nomini hamda yozilishini o'rganish uchun ko'p vaqt mehnat qilgan.

O'quvchilar arab harflarini o'rganib olgandan keyingina Quranning ayrim suralarini hijjalab o'qishga tushgan. Quron suralarini o'qib tugatgan o'quvchilar uni to'liq yod olishga kirishgan. Bundan so'ng esa diniy kitoblarni o'qishga e'tiborlarini qaratishgan. Behbudiy o'z uyida ochgan "usuli jadid" maktabining butun moddiy harajatlarini o'z gardaniga oladi. "Padarkush"ning sahnaga qo'yilishidan kelgan asosiy daromadni Samarqand, Qo'qon, Namangan, Toshkentdagi "usuli jadid" maktablariga hadya qildi, bu maktablar uchun darslik va qo'llanmalarni tekinga bosib tarqatdi. Samarqanddagi birinchi musulmon kutubxona va qiroatxonaning asosiy mablag'i ham uning hisobidan chiqqan edi. Munavvar Qori Abdurashidxon o'g'li "usuli savtiya" maktabiga ixlos bilan qarab, chor hukumati Turkiaton o'lkasidagi aholini qanday madaniy-ma'naviy uzlatda saqlayotganini va undan qutilish choralari faqat maktab ta'lim-tarbiyasidagi keskin islohotga bog'liqligini to'g'ri tushungan holda chor hukumatining mustamlakichilik boshqaruv usuliga qarshi kurashda faollik ko'rsatdi: mana shu maqsad yo'lida Toshkentda ilg'or fikirli ziyolilar va turli guruhlardan iborat "Turon" jadidlar jamiyatini tashkil etdi.

Xulosa: Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi Markaziy Osiyo tarixida islom an'analarini zamonaviy dunyo muammolari bilan uyg'unlashtirishga intilgan islohotchilar avlodining intilishlarini aks ettiruvchi salmoqli sahifadir. Ularning merosi bugungi kungacha mintaqada ta'lim, bilim va taraqqiyotni rivojlantirishga qaratilgan sa'y-harakatlarni ilhomlantirishda davom etmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Avloniy A. "Tarjimai xol. Tanlangan asarlar.2-jild.T., "Ma'naviyat", 1998 yil
2. Munavvarqori A. "Qizil O'zbekiston" 1927 yil, 7iyun. Ziyozuz. Com.
3. Qosimov B. "Milliy uyg'onish", T., "Sharq", 2004 yil
4. Toshqulov J. Yosh xivaliklar: siyosiy qarashlarining tadrijiy rivojlanishi// Xalq va demokratiya, 1992
5. Behbudiy B. "Behbudiy kutubxonasi", "Oyina" jurnali 26 aprel, №27. Tanlangan asarlar. Jild-II.-T.: Akademnashr, -2018yil
6. Muhammadjonov.M. Turmush urinishlari. Toshkent, 1926 yil, 277-bet.
7. Гаспрали. И. Оврупа маданиятига бир танкидий назар / "Узбекистон адабиёти ва санъати" г., 1996 йил, 10 январ сони
8. Шухрат Ризо. Маърифатпарварликдан маърифатчиликкача.// Тафаккур.Ж -1995.-№1. 74-796
9. «Туркестанский ведомости». 1909 , №1.